

Linguistica ONLINE. Added: January, 30th 2006.

http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/vykypel/vyk-001.pdf
ISSN 1801-5336

Komutace v glosematice a ve fonologii: případ staročeských „likvid“^[*]

Bohumil Vykypěl

V jednom ze svých četných textů k pražské škole jazykovědné psal Oldřich Leška o tom, jak pražská škola zvýšila prestiž slovanských jazyků v jazykovědném světě (viz Leška 1994). Tomáš Hoskovec (2002: 168) tvrdí (a já s ním v tom souhlasím), že stará čeština je pro indoevropskou srovnávací jazykovědu stejně důležitá jako staroslovenština. V tomto příspěvku chci drobně ukázat, že stará čeština je nebo může být důležitá také pro jazykovědu synchronní a obecnou: na jednom *specifiku* staré češtiny chci ukázat, jak stará čeština může dobře ilustrovat jednu obecnou či *univerzální* otázku jazykové teorie.

1. Mezi pražskou a kodaňskou školou jazykovědného strukturalismu existují, jak je známo, mnohé rozdíly. Dva nejdůležitější z nich lze z glosematického hlediska formulovat tak, že pražská škola zkoumá *formu v substanci* (formu v její manifestaci) a *jazyk (formu) v jeho účelu*, kterým je komunikace, zatímco glosematika – alespoň na počátku svého popisu jazyka – se zabývá *čistou formou a jazykem o sobě*. Tyto dva rozdíly znamenají jinými slovy, že Praha vidí jazyk z noetického hlediska jako prostředek (nástroj) komunikace a z ontologického hlediska na jedné straně jako průnik formy a světa (formu v substanci) a na druhé straně jako průnik výrazového a obsahového plánu, přičemž výraz je jako prostředek podřízen obsahu.

Je ovšem důležité poznamenat, že tento dvojí rozdíl se nedotýká jen obecné deklarace, co je jazyk, definice jazyka, nebo deklarace, co je či má být předmětem jazykovědy, nýbrž dotýká se také způsobu, jakým se jazyk popisuje. To názorně ukázal Oswald Ducrot (1967) na příkladu tzv. komutace, která má v teorii a praxi pražské školy a v teorii a praxi glosematiky odlišný status. V Praze komutační test, zjišťující vztah komutace, zaujímá exkluzivní postavení „otevřicího nástroje“, kterým se odděluje relevantní od irrelevantního, a tak se zjišťuje to, co je distinktivní, jako to, co je relevantní pro komunikaci. Přitom je důležité, že toto se (zřetelně) děje jen ve výrazovém plánu, neboť výrazový plán je podřízen obsahovému plánu jako prostředek svému účelu. Nao-

pak pro Hjelmsleva představuje komutace jeden vztah mezi jinými a komutační test je dokonce podřízen zjištění odpovídajícího syntagmatického vztahu, který vytváří (definuje) kategorii, v níž vztah komutace existuje. Komutace a komutační test mají u Hjelmsleva také stejný status v obou plánech, protože oba plány jsou si rovnoprávné.

Fonologie (pražská škola) a glosematika se však neodlišují jen ve statusu komutačního vztahu a v účelu komutačního testu, nýbrž i v tom, co je objektem „záměny“, která se při komutačním testu děje. Fonologie při svém komutačním testu zaměňuje segmenty manifestovaného výrazového řetězce, aby zjistila, zda jsou distinktivní, tzn. zda mohou měnit slovní významy jako segmenty manifestovaného obsahového řetězce. Glosematika naopak zaměňuje členy kategorie, tzn. veličiny, které alternativně vstupují do syntagmatického vztahu k jiné kategorii, a zjišťuje, zda jejich záměna vyvolá analogickou záměnu v druhém plánu, tj. zda zkoumané veličiny jsou invarianty. To znamená, že fonologie zjišťuje inventář distinktivních prvků a tyto pak kategorizuje na základě jejich substančních vlastností; tato kategorizace je tedy dána už před jazykovou analýzou a jen se rozhoduje, které entity této kategorizaci budou podrobeny, tj. které entity jsou distinktivní. Glosematika naopak zjišťuje počet invariant, které jsou kategorizovány už před komutačním testem (ale ovšem ne před jazykovou analýzou, neboť před ní vůbec neexistují).

Rozdíl mezi glosematikou a fonologií ve statusu a účelu komutačního vztahu a komutačního testu vyplývá tedy z rozdílné představy o tom, co je jazyk. Pro glosematiku je jazyk „sít vztahů“ (prvky jsou definovány relativně, vztahově) a o jeho účelu se neuvažuje (alespoň je při jeho popisu). Pro fonologii (pražskou školu) je jazyk nástrojem komunikace, a proto je také třeba jej popisovat v tomto jeho účelu a v jeho manifestaci jako průniku jazyka se světem. Z toho ovšem rovněž plyne, že jazyk jako síť vztahů představuje stabilnější entitu, zatímco jazyk jako nástroj komunikace je dynamičtější.

Glosematický vztah komutace jazykových prvků se nerovná fonologické distinktivní schopnosti fonémů, byť se obojí zjišťuje záměnou jistých prvků (což mimochodem řečeno vlastně tvoří společného jmenovatele, který vůbec umožňuje obojí srovnávat): jak záměna sama, tak zaměňované prvky jsou v obou případech různé. Nicméně zde snad lze za noetickým rozdílem najít společný ontologický objekt, který je v prvním případě in potentia, v druhém případě in actu.

2. Tento obecný popis rozdílu mezi komutací v glosematice a ve fonologii jsem se pokusil ilustrovat na příkladu glosematického a fonologického hodnocení *u* a *v a i a j* v litevštině (viz Vykypěl 2003a: 168-169). Myslím, že ještě instruktivnější a zajímavější příklad poskytují stará čeština a hodnocení jejich tzv. slabičných likvid.

Slabičné likvidy, které lze ve staré češtině hodnotit jako zvláštní fonémy (a nikoli jen varianty fonémů), představují důležité specifikum a nápadný rys staré češtiny, a našly tak i místo ve fonologických kompendiích (viz Trubetzkoy 1939: 168; Jakobson–Fant–Halle 1988: 606, 615, §§ 1.4, 2.226). Chceme-li se zabývat fonologickým hodnocením staročeských slabičných likvid, je třeba je pojednat odděleně.

[*] Previously published as Vykypěl, Bohumil. 2004. „Komutace v glosematice a ve fonologii: případ staročeských „likvid““. *Čeština – univerzálie a specifika 5* (eds. Zdeňka Hladká & Petr Karlík), pp. 420-426. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. Reproduced with permission. [Editor's note]

2.1. Pokud jde o slabičné *r*, ptá se fonologie, zda ve staré češtině existují fonémy /ʀ/ a /r/, tzn. zda rozdíl mezi slabičným a neslabičným *r* je distinktivní, nebo jinými slovy, zda tento rozdíl může rozlišovat významy slov. To se zjistí tak, že se zjistí, zda se při záměně hlásek *r* a *r* v manifestovaném výrazovém řetězci změní také význam tohoto řetězce. A jak ukazují staročeské [dr̥žeti] ‘držet’ vs. [dr̥žeti] ‘třást se’ a [br̥du] ‘tkalcovskému brdu’ vs. [brdu] ‘brodím se’, bylo tomu ve staré češtině skutečně tak. Fonologie pak konstatuje, že stará čeština má fonémy /ʀ/ a /r/ – na rozdíl od češtiny nové, kde taková záměna možná není (srov. Komárek 1962: 82; Vachek 1968: 43, 49).

Glosematika naopak takovou operaci vůbec nemůže provést, neboť *r* a *r* náleží do různých kategorií (první do kategorie vokálů, druhé do kategorie konsonantů), a není tedy možné je zaměňovat při komutačním testu, jakkoli se vyskytují nebo mohou se vyskytovat na tomtéž místě v (manifestovaném) znaku. Glosematika může tyto dva prvky pouze redukovat na prvek jeden (může je “identifikovat”) a říci, že prvek *x* (arbitrárně pojmenovaný jako *r*), který má dvě (“poziční”) varianty, náleží do kategorie prvků, které jsou jak syntagmaticky dependentní (selektující), tak syntagmaticky independentní (selektované).

2.2. Pokud jde o slabičné *l*, není odpověď fonologie na otázku po jeho fonologickém statusu tak jednoznačná. Je to dáno tím, že na rozdíl od slabičného a neslabičného *r* nelze v případě slabičného a neslabičného *l* nalézt tzv. minimální páry, tzn. nelze nalézt slova či slovní tvary, které by byly odlišeny pouze těmito dvěma hláskami (v případě *r* a *r* jsou minimální páry alespoň ty, které byly uvedeny výše). Přesto se hlásky *l* a *l* považují za dva různé fonémy. Důvodem pro to je to, že fonologie či přesněji fonologové popisující tyto likvidy v tomto případě netrvají na existenci minimálních párů, ale spojují se s kritériem tzv. relevantního okolí.

Pojem relevantního okolí spočívá v předpokladu, že na to, že určité hlásky jsou odlišnými fonémy (a nikoli variantami fonému jednoho), ukazuje nebo může ukazovat to, že se mohou kombinovat v obdobném hláskovém okolí; jinými slovy nepřihlíží se zde ke všem vlastnostem “sousedních” hlásek, ale pouze k vlastnostem některým, pro otázku fonologičnosti relevantním. Distinktivní schopnost prvku tedy není pojímána jako realizovaný fakt, nýbrž jako skutečná schopnost, potence, které jen není zcela využito, tzn. neexistují slova, jejichž význam by se rozlišoval právě jen pomocí této schopnosti daného prvku. S pojmem relevantního okolí pracují, jak známo, distribuionalisté a tento pojem lze srovnat s operativním aspektem glosematického zjišťování relevantního syntagmatického vztahu vytvářejícího či definujícího kategorii, v jejímž rámci existuje vztah komutace (jak o tom byla řeč výše; § 1): pro stanovení tohoto syntagmatického vztahu není třeba zohledňovat všechny vztahy, ale pouze jeden, relevantní.

S relevantním okolím pracuje ostatně i fonologie sama, byť implicitně, a to při zjišťování fonologičnosti prosodických (suprasegmentálních) prvků. Zatímco u hlásek (segmentálních prvků) fonologie pracuje s minimálními páry, stačí v případě prosodému relevantní okolí: například srovnáním německých slov *übersetzen* ‘převést, přeplavit se’

a *über'setzen* ‘překládat’ se dojde k závěru, že němčina má distinktivní, tedy fonologický přízvuk. Přitom se ale nejedná o minimální pár, neboť zde došlo ke dvěma záměnám a nikoli jen k jedné (byl zaměněn přízvuk za ne-přízvuk v první slabice a ne-přízvuk za přízvuk v třetí slabice). Důležité totiž je, že dotyčné veličiny mohou být zaměněny v rámci slabiky a to má za následek změnu ve významu; slabika představuje “relevantní okolí”, ostatní slabiky jsou nerelevantní. Pracuje-li tedy i fonologie s pojmem relevantního okolí, zdá se, že ani pro fonologa není důvodu nesouhlasit s Eli Fischer-Jørgensen (1979: 149):

„Minimal pairs are important for the description of functional load; but if they are also made decisive for the distinction between invariants and bound variants, it means that not the phonemic structure of the language, but the contingencies of sign formation, or even the contingencies of the investigated material are the object of description.“

Proto může fonolog i u segmentálních prvků považovat za dostatečné zohlednění relevantního okolí. Pak je také pochopitelné – a tím se konečně vracím k staročeskému slabičnému a neslabičnému *l* –, že tyto dvě hlásky byly prohlášeny za dva fonémy, ačkoli neexistuje žádný minimální pár pro rozdíl mezi *l* a *l*: rozhodující zde byla možnost jejich výměny „v podobném hláskovém okolí“ či „mezi dvěma konsonanty“, jak ukazuje například srovnání [p]lný vs. [slza] (srov. Trubetzkoy 1939: 168; Komárek 1962: 82; Vachek 1968: 49).

Zde je tedy fonologie, připouštějící potenciálnost distinktivní schopnosti, zjevně blíže glosematice. Avšak stejně jako v případě staročeských *r* a *r* ani v případě staročeského *l* a *l* nemůže glosematika tyto dva elementy zaměňovat, neboť patří do různých kategorií: *l* je vokál, selektovaný výrazový prvek, *l* je konsonant, selektující výrazový prvek. Oba prvky ale mohou být (stejně jako *r* a *r*) redukovány na jeden prvek a zařazeny do kategorie prvků zároveň selektujících i selektovaných.

2.3. Rozdíl mezi glosematikou a fonologií v hodnocení tzv. slabičných likvid ve staré češtině může posloužit k ilustraci ještě jiného obecného rozdílu mezi kodaňskou a pražskou jazykovou teorií. Zatímco glosematika v hodnocení slabičných likvid dospívá k témuž výsledku ve staré i v nové češtině, hodnotí fonologie slabičné a neslabičné likvidy v nové češtině – na rozdíl od češtiny staré – jako poziční varianty jednoho fonému. Stará a nová čeština mají tedy v tomto ohledu stejnou jazykovou stavbu, ale různý (fonologický) úzus. Metachronie, která zkoumá změny v hjelmslevovské jazykové stavbě, vykazuje podle očekávání větší stabilitu než diachronie, zkoumající změny v hjelmslevovském jazykovém úzu (srov. k tomu obecně Vykypěl 2002: 23-25). To se shoduje také s tím, co bylo řečeno výše (§ 1), totiž že glosematický jazyk jako síť vztahů představuje stabilnější entitu, zatímco fonologický (pražský) jazyk jako nástroj komunikace je dynamičtější.

3. Nakonec je třeba zamyslet se na otázkou, která je v celém dosavadním expoé o staré češtině vlastně nejdůležitější a která se týká operativní stránky věci: jak vlastně zjistíme,

že slabičné *r* a *l* jsou – z glosematického hlediska – selektované (syntagmaticky independentní) výrazové prvky, tedy že patří (před svou případnou redukcí) do kategorie vokálů.

Operativní kritérium k identifikaci určitého výrazového prvku jako vokálu představuje to, že tento prvek může sám o sobě tvořit slovo. Za vokál může být ovšem prohlášen také takový výrazový prvek, který sice schopnost tvořit slovo v aktuálním souboru znaků nemá, ale může vstupovat do stejných vztahů, jako výrazové prvky, které tuto schopnost mají. Obě kritéria však, jak jsem se pokusil ukázat jinde (Vykypěl 2003b), přinášejí určité obtíže, zejména pak není zcela jasné, co jsou ony „stejně“ vztahy. Východiskem je nebo spíše může být axiomatické řešení: některé výrazové prvky se prohlásí za vokály, ačkoli v aktuálním souboru znaků operativní definici vokálů nespĺňují, netvoříce samy o sobě slova. To se děje na základě obecného principu jednoduchosti, který v tomto případě spočívá ve shodě formálního popisu s popisem substančním: podmínkou a důvodem pro prohlášení určitých prvků za vokály je to, že se manifestují fonologickými vokály.

Tento postup však nelze aplikovat na starou češtinu, neboť v případě staré češtiny se fonologie nachází ve stejné situaci, v jaké se glosematika nachází pokaždé: jak glosematika, tak fonologie se zde nemůže odvolávat na manifestaci; glosematika se na ni nemůže odvolávat z principu, fonologie proto, že manifestaci nezná (kdo ví, jak se staročeské výrazové prvky vyslovovaly?). Existuje však naštěstí ještě jiná možnost, implicitně užívaná vždy. Je jí rytmická analýza veršových textů (viz Hrabák 1941: 44-45 s literaturou). Z glosematického hlediska to lze formulovat následovně:

Rytmus (metrum) předepisuje slabiky jako jednotky výrazového plánu a jazykový úzus do těchto jednotek dosazuje ty prvky, které mu do nich umožňuje dosazovat jazyková stavba. Těmito prvky jsou výrazové intesní exponenty (prosodémy) a výrazové konstituenty. Mezi těmito konstituenty musí vždy být alespoň jeden prvek z kategorie vokálů nebo alespoň jeden prvek z kategorie prvků, které jsou selektující i selektované. Situace staré češtiny je specifická pouze v tom, že zde nejsou výrazové intesní exponenty (prosodémy), takže jednotkou, do níž se dosazuje, je hjelmslevovská pseudoslábika, tzn. výrazová jednotka, v níž je alespoň jeden prvek z kategorie vokálů nebo alespoň jeden prvek z kategorie prvků, které jsou selektující i selektované.

Z operativního hlediska to pro starou češtinu znamená toto: Vycházíme z toho, že víme kolik je v analyzovaném textu (řetězci) (pseudo)slabik, a musíme v něm najít také odpovídající počet prvků alespoň z jedné z obou uvedených kategorií. V některých textech pak zjistíme, že počet výrazových prvků splňujících operativní definici vokálů (tj. schopných tvořit slovo samy o sobě) je nedostatečný vzhledem k počtu slabik, ale přitom je požadovaný počet možno doplnit prvkem *r* nebo *l*. Naopak v jiných textech je dostatečný počet vokálů a navíc je v nich také prvek *r* nebo *l*. V prvním případě tedy můžeme říci, že *r* nebo *l* jsou v pozici vokálů, zatímco v druhém případě jsou v pozici konsonantů. Tato jejich dvojí role je pak řadí do kategorie výrazových prvků selektovaných i selektujících.

LITERATURA:

- DUCROT, O. (1967): La commutation en glossématique et en phonologie. *Word*, 23, s. 101-121.
- FISCHER-JØRGENSEN, E. (1979): *25 Years' Phonological Comments*. München: Fink. (Internationale Bibliothek für allgemeine Linguistik. 31.)
- HOSKOVEC, T. (2002): Sur la paradigmatization du verbe indo-européen (deuxième étude). *Travaux du Cercle linguistique de Prague (n.s.)*, 4, s. 143-181.
- HRABÁK, J. (1941): *Smilova škola (Rozbor básnické struktury)*. Praha: Jednota českých matematiků a fyziků. (Studie Pražského lingvistického kroužku. 3.)
- JAKOBSON, R. – FANT, C.G.M. – HALLE, M. (1988): Preliminaries to Speech Analysis In: Jakobson, R.: *Selected Writings*. VIII. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton de Gruyter, s. 583-660.
- KOMÁREK, M. (1962): *Historická mluvnice česká*. I. Hláskosloví. 2. vyd. Praha: SPN.
- LEŠKA, O. (1994): Pražská lingvistická škola a prestiž slovanských jazyků ve vědeckém světě. In: Hasil, J. (ed.): *Přednášky z XXXVI. běhu LŠSS*. Praha: Pražská imaginace 1994, s. 9-17.
- TRUBETZKOY, N.S. (1939): *Grundzüge der Phonologie*. Prague. (Travaux du Cercle linguistique de Prague. 7.)
- VACHEK, J. (1968): *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Praha: Academia. (Studie a práce lingvistické. 8.)
- VYKYPĚL, B. (2002): Skalička – Hjelmslev (Praha – Kodaň). *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university*, A 50, s. 5-37.
- VYKYPĚL, B. (2003): „Das phonologische Inventar und seine morphologische Klassifizierung“ (einige Bemerkungen). *Acta linguistica Lithuanica*, 48, s. 159-175. (a)
- VYKYPĚL, B. (2003): Vokale und Konsonanten als Selbst- und Mitlaute (mit Beispielen aus dem Obersorbischen). *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university*, A 51, s. 57-82. (b)